

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦЯ

THE RELEVANCE OF THE PROBLEM OF FORMING THE SOCIAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A SPECIALIST

У статті розглядається теоретичний аспект проблеми формування соціально-комунікативної компетентності фахівця. Проаналізовано та узагальнено сучасні підходи до трактування понять «компетентність», «соціальна компетентність», «комунікативна компетентність» та «соціально-комунікативна компетентність». Визначено, що необхідність фахівця керувати процесом професійної діяльності зумовлює набуття відповідних якостей, що дозволяють здійснювати ефективний процес взаємодії з людьми: здатність управляти собою, вміння вирішувати конфлікти, здатність брати на себе відповідальність за вирішення соціальної або комунікативної проблемної ситуації, впливати та взаємодіяти з використанням різних засобів комунікації, навчати, виховувати та ін. З'ясовано, що характеристики соціальної та комунікативної компетентностей, їх взаємодія та змістовне доповнення підтверджує можливість їхньої інтеграції в соціально-комунікативну компетентність як компонентів структури інтегральної компетентності фахівців, що набувається у процесі професійної підготовки. Обґрунтовано актуальність проблеми формування соціально-комунікативної компетентності фахівця з огляду на особливості реалізації професійних функцій, що є однією із пріоритетних у процесі формування та розвитку будь-якого фахівця, відкриває широкий простір для з'ясування умов та особливостей функціонування освітнього середовища закладу вищої освіти та вищого військового навчального закладу зокрема, реалізація яких сприятиме підвищенню результативності формування ключових компетентностей майбутнього спеціаліста та його соціально-комунікативної компетентності.

Ключові слова: компетентність, комунікація, соціальна компетентність, соціально-комунікативна компетентність, військово-

професійна підготовка, майбутній офіцер, вищий військовий навчальний заклад.

The article deals with the theoretical aspect of the problem of forming the social and communicative competence of a specialist. The modern approaches to the interpretation of the concepts of "competence", "social competence", "communicative competence" and "socio-communicative competence" are analyzed and generalized.

It is determined that the need for a specialist to manage the process of professional activity leads to the acquisition of appropriate qualities that allow for an effective process of interaction with people: the ability to manage oneself, the ability to resolve conflicts, the ability to take responsibility for solving a social or communicative problem situation, to influence and interact using various means of communication, to teach, to educate, etc.

It has been found that the characteristics of social and communicative competencies, their interaction and substantive complementation confirm the possibility of their integration into socio-communicative competence as components of the structure of the integral competence of specialists acquired in the process of professional training.

The relevance of the problem of forming the socio-communicative competence of a specialist is substantiated in view of the peculiarities of the implementation of professional functions, which is one of the priorities in the process of formation and development of any specialist, opens up a wide scope for clarifying the conditions and peculiarities of the functioning of the educational environment of a higher education institution and a higher military educational institution in particular, the implementation of which will help to increase the effectiveness of the formation of key competencies of a future specialist and his socio-communicative competence.

Key words: competence, communication, social competence, socio-communication competence, military professional training, future officer, higher military educational institution.

УДК 378.147:159.9:316.77
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/84.1.24>

Кузик І.Б.,
ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу
Національної академії сухопутних
військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Швидкоплинність суспільних процесів зумовлює потребу постійної адаптації особистості до мінливого характеру довколишнього середовища. Однією з провідних потреб особистості та умовою для її соціалізації є комунікація, що полягає у розвитку міжособистісної взаємодії, обміну інформацією між двома або більше особами (групами людей) для їхньої подальшої спільної діяльності. Комунікація реалізується в рамках соціальних відносин, що складаються виключно коли люди діють соціально.

Актуальність проблеми формування соціально-комунікативної компетентності відкриває широкий простір для дослідження розвитку важливих навичок фахівця, адже ефективність міжособистісної

професійної взаємодії дозволяє швидко орієнтуватися та адекватно оцінювати професійні та соціальні ситуації, ухвалювати правильні рішення і досягати поставлених цілей.

Цілеспрямоване формування соціально-комунікативної компетентності є професійно необхідною та відіграє важливу роль у відносинах під час виконання фахівцями своїх професійних обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченням значення соціально-комунікативної компетентності у системі професійних компетенцій особистості займалися вчені Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Локшина, О. Овчарук та ін.

Актуальними в сучасному науковому дискурсі є дослідження українських вчених, присвячених

вивченню проблеми формування та розвитку соціально-комунікативної компетентності: вчителів (О. Ковальова) [13], майбутніх викладачів закладів вищої освіти (Л. Варченко) [5], майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України (А. Квітка) [12].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на увагу сучасних дослідників до проблеми формування соціальних та комунікативних компетентностей фахівця, поза увагою як педагогів, так і психологів залишилось проблема пошуку шляхів підвищення результативності формування соціально-комунікативної компетентності у майбутніх офіцерів в процесі професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

Мета статті. Теоретичний аналіз стану дослідженості проблеми формування соціально-комунікативної компетентності фахівця в сучасному психолого-педагогічному дискурсі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Компетентнісний підхід у сфері освіти останніми десятиліттями перебуває у центрі уваги науковців та є провідним методологічним підходом до обґрунтування державних стандартів освіти в Україні.

Нормативно-правові акти України визначають поняття компетентність як «динамічну комбінацію знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших якостей, що дає здатність особистості успішно соціалізуватися, проводити професійну та навчальну діяльність». Варто зазначити, що Законодавство України не розглядає поняття «компетенція», а лише «компетентність» як індивідуальні характеристики особистості, що формується у процесі навчання та досвіду, підкреслюючи важливість розвитку для забезпечення якісної освіти та професійної підготовки, що сприяє соціалізації особи [9; 10; 16].

Як свідчать численні наукові джерела, в українську педагогічну думку поняття «компетенція» та «компетентності» увійшло під впливом європейської освітньої політики і наукових досліджень західних вчених. Теоретичний аналіз цих понять знайшли відображення в наукових розвідках українських дослідників: Л. Бірюк [4], М. Головань [7], В. Калінін [11], О. Кучай [15], В. Овчарук [14], О. Пометун [17], В. Ягупов [18] та ін.

У монографії Л. Бірюк провела детальний аналіз понять та стверджує, що «компетенція» – менш розширене поняття, похідне від «компетентності». Уточнюючи освітнє спрямування визначення компетентності як «рівень володіння сукупністю взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), що визначаються відносно певної діяльності – кола предметів і процесів – та передбачають необхідність якісно, продуктивно діяти щодо них» [4, с. 52].

М. Головань визначає, що поняття «компетенція» пов'язане зі змістом сфери діяльності, а «компетентність» завжди стосується особи, характеризує її спроможність якісно виконувати певну роботу [7, с. 230].

О. Кучай зазначає, що компетентність – володіння людиною відповідною компетенцією, що охоплює її особисте ставлення до неї та предмет її діяльності. Дослідник наголошує на тому, що хоча поняття компетентність і компетенція різняться у визначенні, разом вони всі відображають єдність та інтеграційну суть як наслідків, так діяльності людини [15, с. 45].

На думку В. Калініна, компетентність є більш широке поняття, яке характеризує і визначає рівень професіоналізму особистості, а її досягнення відбувається через здобуття необхідних компетенцій, що складають мету професійної підготовки фахівця [11, с. 8].

Аналіз напрацювань дослідників дозволив дійти висновку, про наявність трьох домінуючих підходів до поняття «компетенція» та «компетентності». Представниками першого підходу, до яких належать І. Зязюн, С. Левко, О. Овчарук та ін. компетентність потрактовується як результат навчання, а компетенція – статус, певні права та повноваження особи. Представниками другого підходу, до яких належать Л. Бірюк, О. Кучай та ін. стверджується, що компетенція є частиною компетентності. Н. Нагорна, М. Головань, Н. Бібік, І. Чемерис та ін., розрізняються підходи, за допомогою яких поняття схожі один на одного, що дозволяє говорити про певну синонімічність термінів або взаємозамінність.

Обґрунтовуючи у контексті професійної підготовки майбутніх фахівців зміст поняття «компетентність», у міжнародних експертів погляди на визначення такі: «задані навички (вимога виконувати певні індивідуальні завдання; використання знань і вмінь на робочому місці на рівні встановлених вимог (стандартів) до даної роботи; здатність відповідально виконувати обов'язки і досягати запланованих результатів; здатність знаходити рішення у нестандартних ситуаціях; здатність застосовувати знання і вміння у нових умовах виробничої діяльності» [8, с. 96–97].

О. Пометун у науковій праці «Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий підхід та українські перспективи» зазначає, що одним із головних результатів освіти має стати набуття суб'єктом навчання системи компетентностей, яку здебільшого розглядають як професійну компетентність майбутнього фахівця, що є необхідною для здійснення перетворювальної діяльності в різних сферах суспільного життя [17, с. 66].

Взаємозв'язок між професійними й ключовими компетентностями у процесі професійної підготовки ми простежуємо у визначеннях В. Ягупова,

на думку якого «професійні компетентності формуються на основі та за допомогою ключових компетентностей, які, з одного боку, забезпечують їх успішне формування, а з другого – лежать в основі професійної компетентності та забезпечують їхню реалізацію» Узагальнюючи різні підходи до класифікації ключових компетентностей, В. Ягупов вбачає такий їх зміст: бути соціальним суб'єктом, бути математично грамотним, комунікативним, володіти інформаційними технологіями, уміти працювати в команді, розв'язувати проблеми, бути здатним до самонавчання [18].

Таким чином аналіз поглядів на систему ключових компетентностей що інтегруються в систему набуття професійних компетентностей, їх кількісно-якісний характер що формується залежно від професійних потреб, допомагатимуть формуватися та розвиватись особистості, закріплюючись у площині соціальних та професійних ситуацій провідного виду діяльності фахівця. Також проглядаємо багатоаспектний підхід щодо взаємозв'язку й включення соціальної та комунікативної компетентностей у сукупність ключових що забезпечує інтеграцію фахівця в систему суспільних відносин.

Великий обсяг досліджень сутності феномену «соціальна компетентність» та її формування спостерігаємо серед науковців, таких як: М. Айзенбарт [1], Н. Бібік [4], О. Овчарук [14], О. Пометун [17] та ін.

На думку українських дослідників (Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Локшина, О. Овчарук та ін.) важливими компонентами соціальної компетентності є такі:

- здатність аналізувати механізми функціонування соціальних інститутів суспільства, узгоджувати свої інтереси з інтересами інших людей, соціальних груп відповідно до соціальних норм;
- уміння співпрацювати в групі чи команді, працювати у колективі, бути ініціативним, підтримувати відносини з іншими;
- здатність конструктивно розв'язувати конфлікти, відповідати за прийняті рішення та їх виконання;
- здатність спільно визначати цілі діяльності, планувати, розробляти й виконувати соціальні проекти та стратегії індивідуальних та колективних дій;
- уміння визначати мету комунікації, використовувати різні стратегії спілкування залежно від ситуації, емоційно налаштовуватися на спілкування з іншими [14, с. 85].

Трактування сутності поняття «соціальна компетентність», що визначені в наукових працях, дає змогу розуміти його як багатоаспектне явище, що немає єдиного підходу до його трактування. Переважно науковці розглядають цей феномен у трьох аспектах: 1) як рівень соціалізації людини; 2) як ключову компетентність особистості;

3) як особистісну інтегративну властивість індивіда. Соціальна компетенція особистості включає насамперед її бажання й уміння спілкуватися з іншими людьми, наявність позитивної мотивації у стосунках із ними, впевненість у собі, емпатію і здатність керувати соціальними ситуаціями та використовувати ефективні стратегії для досягнення комунікативних цілей. Для реалізації останніх необхідно володіти певним комунікативним досвідом, який передбачає передовсім способи взаємодії з людьми, що нас оточують, а також співробітництво у груповому спілкуванні, навички роботи в колективі, здатність брати на себе відповідальність і долати конфлікти [1, с. 2].

У поглядах науковців щодо визначень соціальної компетентності прослідковується тісний взаємозв'язок з комунікативною, з огляду на те що спілкування пов'язане з соціальними ситуаціями, а поведінка в соціальних ситуаціях значною мірою визначається комунікаційними діями.

Комунікація є однією з важливих форм активності особистості, без якої неможливі її діяльність, пізнання, рефлексія тощо. Цей процес характеризується взаємодією між людьми. Загальноновизнано, що продуктивність пізнавальної, мисленнєвої діяльності, загальна життєздатність людини значною мірою залежать від її здатності до спілкування, від рівня сформованості комунікативної компетенції [1, с. 1].

Дослідження питань формування й розвитку комунікаційної компетентності привертають увагу дослідників різних галузей, серед них: В. Бабенко [2], Ж. Богдан [3], Л. Бірюк [4], Л. Гавриляк [6] та ін.

В. Бабенко досліджуючи застосування термінологічного поняття «комунікативна компетентність» різними науковцями (психологи, лінгвісти, педагоги, лінгводидакти) зазначає, що «попри різноманітність визначень, усі дослідники суголосні в тому, що феномен «комунікативна компетентність» є складним поняттям, з поміж компонентів якого виокремлюють такі, як: здатність орієнтуватися у різноманітних ситуаціях спілкування; ефективно взаємодіяти з оточенням за постійної зміни психічних станів, міжособистісних взаємин; готовність і вміння контактувати з людьми; знання, уміння й навички для конструктивного спілкування; внутрішні засоби регуляції комунікативних дій» [2, с. 14].

На переконання дослідниці Л. Гавриляк, комунікативна компетентність є необхідною невіддільною частиною професійної підготовки фахівця та визначає складники що, на її думку є важливими для фахівців будь-якої галузі, а саме:

- знання норм і правил спілкування у різних контекстах (професійному, щоденному, формальному тощо);
- високий рівень мовленнєвої майстерності, що дозволяє ефективно передавати та сприймати інформацію під час взаємодії;

- розуміння невербальних засобів спілкування;
- навички встановлення контакту зі співрозмовниками, з урахуванням їхніх статевих, вікових, соціокультурних та статусних особливостей;
- адекватна поведінка у різних ситуаціях та вміння використовувати їх особливості для досягнення власних комунікативних цілей;
- здатність впливати на співрозмовника таким чином, щоб переконати його в правильності власних аргументів;
- уміння правильно оцінювати співрозмовника як особистість, конкурента або партнера й обирати відповідну комунікативну стратегію;
- здатність викликати у співрозмовника позитивне сприйняття власної особистості [6].

Науковці зазначають, що «комунікативна компетентність є компонентом професійної компетентності особистості, тому що, по-перше, є ключовою компетенцією, по-друге, пов'язана з професійною діяльністю освіченої людини, яка живе і працює в соціумі. Вона передбачає сформованість мовних умінь та навичок, вимагає необхідного вміння відчувати психологічний настрій співрозмовника, знати правила поведінки у тій або іншій ситуації, володіти мовним етикетом, вміти знаходити вихід з проблемних комунікативних ситуацій, також важливе значення мають невербальні засоби спілкування» [3, с. 50–51].

Підсумовуючи вищезазначені тлумачення комунікативної компетентності розуміємо, що загальним чинником, що їх об'єднує, є міжособистісна діяльність суб'єктів комунікативних дій.

Характеристики соціальної та комунікативної компетентностей, їх взаємодія та змістовне доповнення одне одного, підтверджує можливість їхньої інтеграції в соціально-комунікативну компетентність, як компоненти у структурі інтегральної компетентності фахівців, що набувається у процесі професійної підготовки. Адже, необхідність фахівця керувати процесом професійної діяльності зумовлює набуття відповідних якостей, що дозволяють здійснювати ефективний процес взаємодії з людьми: здатність управляти собою, вміння вирішувати конфлікти, здатність брати на себе відповідальність за рішення соціальної або комунікативної проблемної ситуації, впливати, взаємодіяти з використанням різних засобів комунікації, навчати та ін.

Ряд науковців (Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Локшина, О. Овчарук та ін.) вивчаючи значення соціально-комунікативної компетентності у системі професійних компетенцій особистості стверджують, що це базова інтегральна характеристика, яка відображає рівень вміння людини взаємодіяти, чи контактувати, з іншими; забезпечує опанування реальністю за допомогою комунікативних механізмів і дає можливість ефективно впливати на свою поведінку та поведінку інших у середовищі спілкування [14, с. 56].

Актуальними в сучасному науковому дискурсі є дослідження українських вчених, присвячених вивченню формування та розвитку соціально-комунікативної компетентності: вчителів (О. Ковальова) [13], майбутніх викладачів закладів вищої освіти (Л. Варченко) [5], майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України (А. Квітка) [12].

Як вид професійної компетентності розуміє соціально-комунікативну компетентність О. Ковальова, що «забезпечує реалізацію соціально-комунікативної діяльності при розв'язанні педагогічних завдань завдяки управлінню процесами соціальної комунікації; здатність ефективно й успішно взаємодіяти з людьми, оволодіваючи соціальною реальністю за допомогою комунікативних механізмів у динамічно-трансформаційних умовах сьогодення» [13, с. 61].

У своїй праці А. Квітка трактує соціально-комунікативну компетентність як інтегративну особистісну властивість, що охоплює сукупність мовних знань і навичок, які зумовлені специфікою професійної діяльності та необхідні для ефективної мовленнєвої комунікації з різними соціальними категоріями людей у різних професійних ситуаціях відповідно до елементарних соціальних та морально-етичних норм [12, с. 56].

Особливу увагу в межах досліджуваного питання привертає праця Л. Верченко в якій зазначається, що соціально-комунікативна компетентність фахівця, як компонент будь-якої професійної компетентності, наповнюється конкретним змістом лише в контексті певної професійної діяльності, залежить від конкретного виду професійної діяльності та виявляється в конкретних результатах цієї діяльності. [5, с. 59]. Також зазначає що соціально-комунікативна компетентність як складне інтегративне професійно-особистісне новоутворення, обумовлює ефективність міжособистісного і професійної взаємодії, дозволяє орієнтуватися фахівцю в будь-якій професійній та соціальній ситуації, адекватно її оцінювати, приймати правильні рішення і досягати поставлених цілей [5, с. 71].

Узагальнюючи погляди дослідників, соціально-комунікативна компетентність фахівця є інтегральним утворенням особистості, що являє собою сукупність комунікативних знань, умінь, навичок й здатності, необхідних для соціальної взаємодії, конструктивної комунікації (на міжособистісному та міжгруповому рівнях) у ситуаціях професійної діяльності чи соціального простору.

Компонентами соціально-комунікативної компетентності є знання, вміння й навички конструктивного спілкування, встановлювати та підтримувати необхідні контакти й працювати разом з іншими людьми, сформованість мовних умінь та навичок що дозволяє ефективно передавати

та сприймати інформацію під час взаємодії, усвідомлення та дотримання особливостей розвитку та соціальних відносин та взаємодії з оточуючим, вправність працювати разом в колективі й визнавати внесок інших та свій у спільній діяльності, уміння використовувати механізми вирішення конфліктів та впливати на поведінку інших у комунікативному середовищі, опанування певними нормами поведінки, засвоєння соціально-психологічних еталонів, стандартів, стереотипів та інше.

Висновки. Аналіз наукових праць дає можливість стверджувати про важливість соціально-комунікативної компетентності як однієї з компонент професійної компетентності фахівця, що забезпечує його інтеграцію в соціально-професійну сферу для ефективної взаємодії.

Актуальність проблеми формування соціально-комунікативної компетентності фахівця з огляду на особливості реалізації професійних функцій є однією із пріоритетних у процесі його формування та розвитку, що відкриває широкий простір для з'ясування умов та особливостей функціонування освітнього середовища закладу вищої освіти та вищого військового навчального закладу зокрема, реалізація яких сприятиме підвищенню результативності процесу формування його соціально-комунікативної компетентності майбутнього офіцера.

Подальшим напрямком досліджень є виокремлення педагогічних умов формування соціально-комунікативної компетентності в процесі професійної військової освіти майбутніх офіцерів у ВВНЗ.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Айзенбарт М. М. Сутність поняття «соціально-комунікативна компетенція» в сучасній науковій парадигмі. Молодий вчений. № 4.3 (44.3) квітень, 2017. С. 1–4.
2. Бабенко В. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури у процесі навчання стилістики: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2019. 26 с.
3. Богдан Ж., Середа Н., Солодовник Т. Формування комунікативної компетентності студентів закладів вищої освіти : монографія. М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». – Харків : Друкарня Мадрид, 2020. – 262 с.
4. Бірюк Л. Я. Комунікативна компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і технології : монографія. Глухів: РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2009. 317 с.
5. Верченко Л. С. Розвиток соціально-комунікативної компетентності майбутніх викладачів закладів вищої освіти у процесі магістерської підготовки: дис. ... д-ра філософії : 015 Професійна освіта (за спеціалізаціями). Дніпро, 2020. 362 с.
6. Гавриляк Л.С. Комунікативна компетентність як складова професійної підготовки сучасного фахівця. Науковий журнал «ЛОГОС Мистецтво наукової думки», 2019. № 3. С. 70–73.
7. Головань М. С. Компетенція та компетентність : порівняльний аналіз понять. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2011. № 8. С. 224–233.
8. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: монографія. За ред. Н. Г. Ничкало. Хмельницький: ТУП, 2002. 334 с.
9. Закон України про вищу освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 15.05.2025).
10. Закон України про освіту від 05.09.2017. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38–39, с. 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 15.05.2025).
11. Калінін В. О. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами діалогу культур : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Житомир, 2005. 20 с.
12. Квітка А. С. Формування соціально-комунікативної компетентності майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... канд. пед. наук : 011. Хмельницький, 2022. 344 с.
13. Ковальова О. А. Психологічні особливості розвитку соціально-комунікативної компетентності вчителів: дис. канд. психол. наук; спец. : 19.00.07. Інститут обдарованої дитини НАПН України, Київ, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018. 203 с.
14. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.
15. Кучай О. В. Компетенція і компетентність – відображення цілісності та інтеграційної суті результату освіти. Рідна школа. 2009. № 11. С. 44–48.
16. Методика розроблення професійних стандартів. Наказ Міністерства соціальної політики України 22.01.2018 № 74 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18/ed20180122#n23> (дата звернення: 15.05.2025).
17. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий підхід та українські перспективи : під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.
18. Ягупов В. В. Ключові компетентності: поняття, сутність, зміст, класифікація та вимоги до випускників професійно-технічної освіти. Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. 2012. № 4. С. 12–19.